

Παραμυθιακά και μεταφυσικά στοιχεία στο θεατρικό έργο του Σωτήρη Σκίπη

Χριστίνα Παλαιολόγου*

Ο Σωτήρης Σκίπης, δημοτικιστής ποιητής, πεζογράφος, δραματουργός, μεταφραστής και ακαδημαϊκός, γεννήθηκε το 1881 στην Αθήνα και πέθανε στις 29 Σεπτεμβρίου 1952 στο Rognac της Προβηγκίας, στη Νότια Γαλλία. Το 1900 εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Τραγούδια της ορφανής*, που έγινε ευμενώς δεκτή από την κριτική της εποχής. Το 1904 συνεργάστηκε με τον Άριστο Καμπάνη στην έκδοση του περιοδικού *Ακρίτας* (1904-1906). Ταξίδεψε στην Αίγυπτο, την Κωνσταντινούπολη, τη Ρωσία και παρακολούθησε μαθήματα αισθητικής και λογοτεχνίας στο Παρίσι. Εκεί συνδέθηκε με τον κύκλο του Jean Moréas και τον Paul Faure, «γνωρίστηκε με τους ποιητές του ανήσυχου, μποέμικου, συμβολιστικού και μετασυμβολιστικού Παρισιού κι' αισθάνθηκε τη γλώσσα και τη νόηση της Γαλλίας σα γλώσσα και νόηση δική του» (Παναγιωτόπουλος 1935, 227). Σύμφωνα με τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο (1935α, 269), ο Σκίπης δεν στάθηκε ιδιαίτερα παρά στο έργο του Moréas, καθώς τον συνέδεε με το έργο του συμβολιστή ποιητή η «ίδια έντονη αγάπη της σαφήνειας, της λιτότητας, της αποπνευματωμένης απαισιοδοξίας». Στην Προβηγκία γνώρισε την ποίηση του Frédéric Mistral, που, κατά τον Παναγιωτόπουλο (1935, 227), «συνταιριάζει τη γαλατική χάρη με την ελληνική την κατακάθαρη ομορφιά». Από τότε η ζωή του Σκίπη μοιράστηκε ανάμεσα στη Γαλλία και την Ελλάδα. Συνεργάστηκε με αθηναϊκές εφημερίδες, όπως *Σκριπ*, *Βραδυνή*, *Εστία* κ.ά. Το 1922, τιμήθηκε με το Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών, ενώ το 1929 διορίστηκε γραμματέας της Σχολής Καλών Τεχνών. Το 1946 αναγορεύτηκε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Στο ποιητικό του έργο, ευδιάκριτος είναι ο λυρισμός και η ευαισθησία, καθώς και οι επιδράσεις του γαλλικού συμβολισμού. Ο Παναγιωτόπουλος (1935, 230) σημειώνει ότι ο Σκίπης δεν είναι ποιητής «του Σπουδαστηρίου. Ανήκει στο μεγάλο, ανοιχτό ύπαιθρο του Θεού. Γι' αυτό τόσο συχνά γίνεται ειδυλλιακός, γι' αυτό η αγάπη της φυσικής ομορφιάς τον κυβερνά με τόση δύναμη κι' εξουσία, γι' αυτό και οι ανατάσεις του τόσο αυθόρμητες». Για την λογοτεχνική δραστηριότητα του Σκίπη, ο Χατζίνης (1953, 1701) σημειώνει: «αντιπαθεί “τη φιλολογική ποίηση”, εξοργίζεται με τους κάθε λογής εγκεφαλισμούς. Απομένει πάντα ο ενθουσιώδης εραστής των απλών πραγμάτων». Κατά τον Ιωαννίδη (1940, 565), ο Σκίπης είναι «κλασικός, ρομαντικός, ειδυλλιακός». Ο Σκίπης, όπως σημειώνει, μας δίνει «έναν ρομαντισμό ακμαιώτατο με κλασικό ύψος [...] με πνευματική υγεία και όχι με φαντασία αρρωστημένη [...]» (Ιωαννίδης 1940, 563). Ο «ρομαντισμός του δεν είναι αόριστη ψυχική

* Χριστίνα Παλαιολόγου, διδάκτωρ θεατρολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Επιστημονικός Συνεργάτης στο Τμήμα Προσχολικής Αγωγής του Τ.Ε.Ι. Αθήνας. E-mail: le66@otenet.gr

λαχτάρα, ούτε η πικρία ενός ανύπαρχτου πόνου» (Ιωαννίδης 1940, 564-565). Η «αρχαιολατρεία του, [κατά τον Παναγιωτόπουλο] και η πληθωρικά εκφρασμένη φυσιολατρεία του, μας δικαιολογούν και μας φανερώνουν σε κάθε του λεπτομέρεια τον τόσο γόνιμο πανθεισμό του. Ποιητής, δεμένος με τις ρίζες της γης του, ο Σωτήρης Σκίπης, ζει και με τη φαντασία του και με την αίσθησή του τον πανθειστικό οργανισμό του αρχαίου και μετουσιώνει σε νεωτερικούς αντίλαλους το πνεύμα της αρχαίας αρμονίας» (Παναγιωτόπουλος 1935α, 268). Η «λατρεία του αττικού ιδεώδους [συνεχίζει ο Παναγιωτόπουλος] υπήρξε μια ζωντανή λατρεία κ' ένα θεμελιώδες στοιχείο ζωής, στον Σκίπη. Κ' η λατρεία αυτή, που είναι τόσο η αγάπη της καθαρής φόρμας, χωρίς την παρνασσιακήν απάθεια, όσο κ' η αγάπη του καθαρού λογισμού, όχι, βέβαια, με τη σημασία της καντιανής ορολογίας, έγινε με τον καιρό ένα παλλόμενο αίσθημα φιλοπατρίας [...] για να κατασταλάξει στην ηθογραφία, στο τοπικό χρώμα και στο τοπικό αίσθημα του νέου ελληνικού κόσμου» (Παναγιωτόπουλος 1935α, 269).

Το 1902-1903, ο Σκίπης γράφει το θεατρικό έργο *Ο Γύρος των Ωρών* (Σκίπης 1905), το οποίο χαρακτηρίζει ως κωμωδία, σε δύο πράξεις. Η κωμωδία αυτή «δεν ημπορεί να παιχθή από ηθοποιούς, ούτε σοβαρούς ούτε κωμικούς, αλλά μόνον από Νευρόσπαστα» (Σκίπης 1905, 12-13). Κατά το διάστημα 1903-1911 ο Σκίπης θα ξαναγράψει τον *Γύρο των Ωρών* (Σκίπης 1911), το οποίο χαρακτηρίζει Ονειρόδραμα.¹ Το θεατρικό αυτό έργο παρουσιάζεται εμπλουτισμένο και περιλαμβάνει πέντε μέρη και πρόλογο. Τα δύο αυτά έργα αναπτύσσονται στη Φύση, σε περιβάλλον βουκολικό. Τα βουνά, τα δένδρα, τα νερά, όλα τα στοιχεία της φύσης προσωποποιούνται. Βουνοκυράδες, Δεντροκόρες, Νεράιδες συνομιλούν και τραγουδούν με τους θνητούς. Στο πανδαιμόνιο της φύσης και τον παμψυχισμό που κυριαρχεί, εμφανίζονται μορφές των λαϊκών παραδόσεων, Καλικάντζαροι και Ξωτικά. Ο Ήλιος και η Νύχτα, το φως και το σκότος, με την μορφή της Ηλιογέννητης και του Έσπερου αντίστοιχα, ερωτοτροπούν.² Ο Χρόνος και ο κύκλος της ανθρώπινης ζωής περιγράφονται μέσα από την πάλη του φωτός με το σκότος, της χαράς με τον πόνο. Το φως θα ενωθεί με το σκοτάδι σε έναν αέναο χορό και ο κύκλος της ζωής (Ο Γύρος των Ωρών) θα ολοκληρωθεί με τον θάνατο.

¹ Για το έργο αυτό του Σκίπη, ο Ηλίας Βουτιερίδης (1911-1912, 282) σημειώνει: «Τι είναι ο Γύρος των Ωρών; Ονειρόδραμα. Αμφιβάλλω αν και ο ίδιος ο κύριος Σκίπης θα μπορούσε να μας εΐπη ποτέ καθαρά – και να μας πείση πως έχει δίκαιο – τι θέλει να παραστήσει με το έργο του αυτό. [...] Από ένα κυκεώνα συμβόλων και ιδαλμάτων, από μια ακανόνιστη επιστράτευση όλων των ξωτικών, στοιχείων, νεροπαπούλη, Μαντρακούκου, βουνοκυράδων, δεντροκυράδων, Κίρκης, Βελζεβούλ, Βερβελούδων, καλικαντζάρων και άλλων πλασμάτων του υπερφυσικού κόσμου, ανθρώπων μη ανθρώπων, από ένα άρρυθμον ανακάτωμα παραδόσεων, θρύλων, μύθων, αλληγοριών, προλήψεων, πίστεων, παροιμιών και στερεότυπων λαϊκών φράσεων δεν απομένει τίποτε θετικό, που θα μας οδηγούσε να συλλάβουμε το κύριον νόημα του έργου[...]».

² Στην όγδοη σκηνή του έργου, ο Έσπερος, «ο νυχτογεννημένος» και η Ηλιογέννητη βρίσκονται αγκαλιασμένοι στη φύση. Η ερωτευμένη Ηλιογέννητη τραγουδά: «[...] Με βελουδένια καταχνιά / με σκέπασε ο Αράπης / και μες στα μάγια μ' έσυρε / της πλανερής του αγάπης [...] Συνάχτηκαν τα ξωτικά / [...] Τα δαχτυλίδια αντάλλαξαν / εμένα και του Αράπη, / την Έχτρα εστεφανώσανε / πάντα με την Αγάπη [...]» (Σκίπης 1911, 42-43).

Στην ανάπτυξη της δράσης εντοπίζονται αναφορές στις ηρωικές μάχες του ελληνικού έθνους, καθώς Κλέφτες και Αρματολοί προκαλούν τον ξεσηκωμό του γένους. Το ελληνικό στοιχείο ενισχύεται επίσης μέσω δανείων από την ελληνική μυθολογία, όπως η Κίρκη, οι Σάτυροι και οι Βακχίδες. Στην δονούμενη φύση, το φως ενώνεται με το σκοτάδι, ενώ ο χρόνος, αμείλικτος, συνεχίζει την προκαθορισμένη του τροχιά. Κατά τον Καμπάνη, το έργο του Σκίπη χαρακτηρίζεται Δαντικοαισχυλικό (*sic*)· έργο που συνδυάζει την ατμόσφαιρα της Βαλπούργειας νύχτας του Faust και των ονειροδραμάτων του Shakespeare.

Οι Καλικάντζαροι, γυμνοί, δύσμορφοι και παράξενοι,³ εμφανίζονται στο έργο χορεύοντας και τραγουδώντας και με αρχηγό τον Μαντρακούκο⁴ προκαλούν τις νεαρές γυναίκες. Η δυσμορφία τους έρχεται σε ζωνρή αντίθεση με την ομορφιά των Νεράιδων που γοητεύουν κάθε θνητό. Στη φύση συνυπάρχουν η ομορφιά με την ασκήμια. Η αταίριαστη αυτή συνύπαρξη περιγράφεται με γλαφυρότητα και εύθυμη διάθεση στο έργο του Σκίπη. Κατά τον Ιωαννίδη (1940, 565), ο συγγραφέας «ανοίγει τον πλούτο της φαντασίας του, πλαταίνει τους δρόμους της τέχνης και σμίγει σε ολύμπιες αρμονίες τις πιο μεγάλες αντιθέσεις». Εμπνέεται από την λαϊκή παράδοση χωρίς να χάνει το «κλασικό πάθος του και την ρομαντική του διάθεση». Στο πέμπτο μέρος του ονειροδράματος, οι Καλικάντζαροι αποδίδονται με αίσθημα και χάρη, η ασχήμια τους μεταβάλλεται σε πραξιτέλεια ομορφιά.⁵ Στο έργο αυτό κυριαρχούν ο παμψυχισμός, τα αντιθετικά ζεύγη, και η πίστη στην παντοδυναμία της Μοίρας, στοιχεία που απαντώνται συχνά στα παραμύθια.

Το τετράπρακτο δράμα *Η Αγία Βαρβάρα* (1904), το οποίο δημοσιεύεται το 1909 (Σκίπη 1909) πραγματεύεται την προσπάθεια ενός νέου αλαφροϊσκιωτου άνδρα, του Στέργιου, να κτίσει την εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, στο χωριό του. Ο ήρωας, θεωρώντας ότι διαθέτει υπερφυσικές ικανότητες,⁶ οδηγείται σε πράξεις ακραίες και βρίσκεται σε διαρκή σύγκρουση με το περιβάλλον του. Στη μοναχική του πορεία, σύμμαχός του είναι η αγαπημένη του, η οποία τον ενθαρρύνει για την επίτευξη του στόχου του. Οι δύο νέοι βυθίζονται συχνά σε ονειροπολήσεις, ενώ καθοδηγούνται από προφητείες και οράματα. Στο τέλος του έργου, ο

³ « Είμαστε οι Καλικάντζαροι / τα παιδιά της ασκημιάς / σα τραγιά και σα γαιδάροι / για το πείσμα της κυράς / [...] / Κάτσε φρόνιμα, κοπέλλα / καλό να' χεις, που θα πει, / μη σου σκίσω την ταντέλλα / από τα' άσπρο σου βρακί. / Η αλλόκοτή μας γύμνια / σύμβολο άλλης ωμορφιάς / η αθάνατη Ασκήμια / μας εγέννησαν εμάς [...]

(Σκίπη 1911, 34-35). Βλέπε επίσης, Νικόλαος Γ. Πολίτης (χ.χ., τόμ. Β', 357-365).

⁴ Ως Μαντρακούκος αναφέρεται στις λαϊκές παραδόσεις ο αρχηγός των Καλικαντζάρων. Βλέπε «Ο Μαντρακούκος», αριθ. 604 (Κωνσταντινούπολις), (Πολίτης χ.χ., τόμ. Β', 313).

⁵ «Με καινούργια τώρα χάρη / πάντα εμείς Καλικαντζάροι / Τα κορμιά μας πραξιτέλεια / και τα πρόσωπά μας τέλεια / μέσα στα νερά θωρούμε / κι' όλο από χαρά σκιρτούμε. / Στα μαλλιά και μεις στεφάνια / των κισσών με περηφάνεια / φέρνουμε και κάποια ειδύλλια / πλέκουμε μέσα στα δειλία / Σέρνουμε και τους χορούς / με της κρήνης τους ρυθμούς / Και τάζουμε τον αέρα με βροντόλαλη φλογέρα. / Με τα' απλά μας ηχοσκόπια / πλάσαμε μια τέχνη ντόπια [...]

(Ιωαννίδη 1940, 565).

⁶ Χαρακτηριστικά λέει: « Ένα φος με κυβερνάει και τ' ακολουθάω. [...] Είνε σαν ουράνιο τόξο με παράδοξα χρώματα. [...] Γυρίζει, γυρίζει και μου θαμπώνει τα μάτια μου. [...]» (Σκίπη 1909, 47).

νεαρός άνδρας θα κατηγορηθεί άδικα για κλοπή και θα θανατωθεί από τους συγχωριανούς του. Θα δεχθεί το τέλος του αδιαμαρτύρητα, θεωρώντας ότι η θυσία του αποτελεί θεική επιταγή. Πιστεύει ότι ο θάνατός του είναι επιβεβλημένος, προκειμένου να αναγερθεί ο ναός της Αγίας Βαρβάρας.⁷

Στο δράμα αυτό του Σκίπη, λαϊκές παραδόσεις και παραμυθιακά στοιχεία συνυπάρχουν με στοιχεία μεταφυσικά, οράματα και εκτενείς περιγραφές της φύσης.

Ο ήρωας του έργου, ο Στέργιος, ακολουθεί μια μοναχική πορεία, όπως συχνά συμβαίνει στους ήρωες των λαϊκών παραμυθιών. Είναι αλαφροϊσκιωτος και επικοινωνεί με τα φαντάσματα.⁸ Πιστεύει ότι διαφέρει από τους κοινούς θνητούς, καθώς προέρχεται από την ένωση ενός θνητού με ένα υπερφυσικό ον. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στους παραμυθιακούς τύπους ATU 301 «Οι τρεις κλεμμένες πριγκίπισσες»⁹ και ATU 425 «Η αναζήτηση του χαμένου συζύγου»,¹⁰ σύμφωνα με τον διεθνή κατάλογο των παραμυθιών. Στους παραμυθιακούς αυτούς τύπους, η ηρωίδα έρχεται σε επαφή με έναν υπερφυσικό σύζυγο, χρησιμοποιώντας ένα μαγικό αντικείμενο. Ο υπερφυσικός σύζυγος εμφανίζεται συνήθως ως ένα ζώο ή ως ένα αόρατο όν, το οποίο η νέα παντρεύεται χωρίς να γνωρίζει την όψη του ή την καταγωγή του. Από τη μυστηριώδη αυτή ένωση θα γεννηθεί ένας υπερφυσικός ήρωας.

Στο έργο γίνονται συχνά αναφορές στις λαϊκές παραδόσεις, όπως η πίστη των νεαρών κοριτσιών στην ύπαρξη του Αράπη και άλλων στοιχείων, (Πολίτης χ.χ., τόμ. Α', 261-262) που φυλάσσουν τα πηγάδια και παρασύρουν τις όμορφες νέες στα βάθη τους.¹¹ Αναφέρονται επίσης στα ντελεσίμια, τα στοιχειά που κατοικούν στα υπόγεια των σπιτιών.¹² Οι γυναίκες

⁷ Πεθαίνοντας αναφωνεί: « Ωχ, με σκότωσαν! Σχώρεσέ τους Αγία Βαρβάρα μου. Η εκκλησιά σου στο αίμα μου... στο αίμα μου... θεμελιώθηκε» (Σκίπης 1909, 77).

⁸ Ο Στέργιος λέει: «Με τους ίσκιους πάλεψα ... παράξενα πράγματα με τριγύρισαν και καμπάνες αλλοτινές εκρούστηκαν στ' αυτιά μου [...] κοινώνησα με τα φαντάσματα [...] Μάθε το λοιπόν πως είμαι αλαφροϊσκιωτος. Δεν είμ' εγώ απ' την συνειθισμένη τη φύτρα. Στη γενιά μας αίμα αλλοτινό είνε χυμένο [...]» (Σκίπης 1909, 18–19). Γενιές όπου άνθρωποι ζευγάρωσαν με άλλα όντα αναφέρονται επίσης στο έργο του Μελά «Ο Γιός του Ίσκιου» και στο έργο «Πετροχάρηδες» του Παντελή Χορν.

⁹ Aarne–Thompson (1961, 88). Στον κατάλογο του Uther αντιστοιχεί στον παραμυθιακό τύπο ATU 301 The Three Stolen Princesses. Στον τύπο αυτό εντοπίζονται τα ακόλουθα μοτίβα: A child of magic birth (son of a bear or horse [B631], born from tears) grows into a youth gifted with exceptional strength [T615] (Uther, 2004, 176-177).

¹⁰ Ο παραμυθιακός τύπος AT 425 χωρίζεται σε υποτύπους και μοτίβα σύμφωνα με την κατάταξη του Γεωργίου Α. Μέγα στη μονογραφία του «Das Märchen von Amor und Psyche in der Griechischen Volksüberlieferung (AaTh 425, 428 u. 432)» (Μέγας 1971). Βλ. Αγγελοπούλου – Μπρούσκου (1994, 661-782) και Uther (2004, 247-248).

¹¹ Τα νεαρά κορίτσια πιστεύουν ότι: «[...] θα βγη καμμιά ώρα ο Βρωμοπήγαδος, κακομοίρα μου, κι αλλοίμονό σου [...] Ο Αράπης το Στοιχειό του πηγαδιού, που σέρνει στα νεροπαλάτια του τις όμορφες [...]» (Σκίπης 1909, 24).

¹² Σύμφωνα με την παράδοση, το Ντελεσίμι είναι το στοιχείο που φωλιάζει στο υπόγειο του σπιτιού. Μένει όλο το χρόνο δεμένο με χοντρές αλυσίδες και τα χειμωνιάτικα βράδια σπάει τα δεσμά του και ελευθερώνεται, ορμά στους κήπους και τα δάση, ανακατεύει τα πάντα και ακούγεται ήχος σαν μπουμπούνισμα. Οι άνθρωποι τρομάζουν, καίνε λιβάνι, κλειδώνουν τις πόρτες και λένε και διάφορα ξόρκια για να σωθούν. Για την καταγωγή της λέξης ο Πολίτης σημειώνει: «Το όνομα *Ντελεσίμι*, που επιχωρίαζε στην Κωνσταντινούπολη, προέρχεται από

του χωριού αφηγούνται την λαϊκή παράδοση (Σκίπης 1909, 37-38) για το Τρίχινο Γεφύρι,¹³ απ' όπου περνούν οι ψυχές για τον Κάτω Κόσμο. Όσες ψυχές βαρύνονται με αμαρτήματα, πέφτουν και χάνονται στην Κόλαση, ενώ οι αθώες ψυχές, με την διαμεσολάβηση των αγγέλων, οδηγούνται στον Παράδεισο. Αναφορά γίνεται επίσης στην ιστορία του Ξένου που έρχεται από το φεγγάρι και αναζητά φιλοξενία. Η ιστορία αυτή παραπέμπει στον παραμυθιακό Τύπο AaTh 750, ο οποίος ανήκει στα παραμύθια με θρησκευτικό περιεχόμενο (Religius Tales). Σύμφωνα με αυτόν τον τύπο, ο Χριστός ή ο Άγιος Πέτρος ζητούν φιλοξενία και ικανοποιούν τις επιθυμίες όσων τους την προσφέρουν.¹⁴

Παράλληλα με τα παραμυθιακά στοιχεία και τις συχνές αναφορές στην λαϊκή παράδοση, ο Σκίπης καταφεύγει στη χρήση μεταφυσικών στοιχείων, τα οποία οδηγούν στην λύση του δράματος. Ο ήρωας κατακλύζεται από προφητικά όνειρα και οράματα, όπως το όραμα της Αγίας Βαρβάρας, που τον οδηγεί στον στόχο του.¹⁵ Στην τελευταία σκηνή, οι κάτοικοι του χωριού βρίσκουν τα χαμένα χρήματα που πίστευαν ότι είχε κλέψει ο Στέργιος. Η τάξη αποκαθίσταται με τρόπο μεταφυσικό. Μέσα σε ένα πανδαιμόνιο της φύσης, εμφανίζεται, ως τιμωρός, η μορφή της νεκρής αγαπημένης του ήρωα. Το φάντασμα της νεαρής γυναίκας, τυλιγμένο σε ματωμένο σάβανο, ταυτίζεται με την Αγία Βαρβάρα, την προστάτιδα του χωριού.

Ο Σκίπης εκτός από τα παραμυθιακά και τα μεταφυσικά στοιχεία, ιδιαίτερη έμφαση δίνει στο ηθογραφικό στοιχείο. Η δράση τοποθετείται σε ένα ελληνικό χωριό. Οι χαρακτηριστικοί τύποι της υπαίθρου περιγράφονται με γλαφυρότητα, ενώ οι συνομιλίες των γυναικών για τον έρωτα προσδίδουν μια ανάλαφρη νότα στο έργο. Ο συγγραφέας δεν

το τουρκικό τελεσίμ (τέλεσμα). Εδώ ο οικουρός δαίμων ζει σε υγρά κατώγια (νίσμπες) και όταν σπάσει τα δεσμά του, συμπεριφέρεται σαν τα στοιχεία των στοιχειωμένων σπιτιών.[...]. Βλ. Νικόλαος Γ. Πολίτης, ΚΑ' 458: «Το Ντελεσίμ» (Κωνσταντινούπολις), αριθ. 458. Πηγή Σωτήρης Σκίπης (1903), (Πολίτης χ.χ., τόμ. Β', 255). Η Μαυροχώρα του παραμυθιού ταυτίζεται με τον Άδη και την Κόλαση. Στον φανταστικό αυτό τόπο κατοικούν τα ντελεσίμια, στοιχεία της λαϊκής παράδοσης: «Μαυροχώρα με γκρεμνούς και με πηγάδια που λημεριάζουν οι βρωμοπήγαδοι και τα ντελεσίμια» (Σκίπης 1909, 38).

¹³ Ο Θεός συμφώνησε με τον Σατανά να κτίσει μέσα, σε τρία μερόνυχτα, ένα μακρύ γεφύρι για να γεφυρώσει την Άβυσσο. Το γεφύρι αυτό όμως, ο Σατανάς το έχτισε με μια τρίχα από την κεφαλή του. Μόνο οι πολύ ελαφρές ψυχές μπορούσαν να το περάσουν και να γλιτώσουν. Βλέπε «Το Τρίχινο γεφύρι», αριθ. 983 (Πολίτης χ.χ., τόμ. Β', 612).

¹⁴ Πρόκειται για τον παραμυθιακό τύπο: AaTh 750: The Wishes Christ and Peter grant a poor peasant who has received them hospitability. Συγγενεύει και με τον τύπο 330 A. Τα χαρακτηριστικά μοτίβα στο θέμα της ανταμοιβής της φιλοξενίας (Hospitality Rewarded) είναι τα εξής: Motifs I. K1811. Gods (saints) in disguise nisit mortals. Q1.1 Gods (saints) in disguise reward hospitality and punish inhospitality. D1761.0.2. Limited number of wishes granted (Aarne – Thompson 1961, 254-255). Στον κατάλογο του Uther πρόκειται για τον τύπο ATU 750 A. The Three Wishes (Previously The Wishes). Christ and St. Peter (Got, other supernatural being) visit the mortals [K1811]. A poor farmer who receives them hospitability is granted three good wishes. A rich man, who refused hospitability receives three evil wishes. Βλέπε επίσης και τον τύπο ATU 750 B Hospitality Rewarded. After Christ and St. Peter [K1811] (pious beggar) have been refused hospitability in a house where a wedding is taking place, they are received hospitability in a poor man's house (Uther 2004, 397-398).

¹⁵ Ο Στέργιος αφηγείται το όραμά του: «Ένα φάντασμα, που δεν είταν φάντασμα...τυλιγμένο σ' έν' άσπρο σάβανο ματωμένο, στάθηκε μπροστά μου και μούπε "Εγώ είμαι η Αγία Βαρβάρα κι έρχομαι σε σένα, γιατί είσαι ο καλλίτερος, να σου πω πως πρέπει να μου χτίσης μια εκκλησιά [...]"» (Σκίπης 1909, 19-21).

παραλείπει να περιγράψει επίσης, με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο, τις καθημερινές ασχολίες των γυναικών.

Η φύση συμμετέχει ενεργά στην ανάπτυξη της δράσης εντείνοντας τον δραματικό χαρακτήρα, όπως συμβαίνει συχνά και στα δημοτικά τραγούδια.

Το έργο αυτό του Σκίπη κρίθηκε αυστηρά από την κριτική της εποχής, κυρίως από τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο,¹⁶ ο οποίος, εκτός των άλλων, επεσήμανε και τις ομοιότητες του κεντρικού ήρωα με τον «Γιο του Ίσκιου» του Σπύρου Μελά.

Το 1907, ο Σκίπης, με αφορμή το έργο του Heine «Οι Εξόριστοι Θεοί»,¹⁷ γράφει την μονόπρακτη κωμωδία *Οι Τσιγγανοθεοί* (Σκίπης 1907). Κατά τον Heine, οι αρχαίοι Θεοί δεν «είνε φάσματα [...] δεν απέθανον·είνε άπλαστα, αθάνατα όντα, αποσυρθέντα κατ'ανάγκην, μετά την νίκην του Χριστού, εις τους υπογείους κευθμόνας, όπου, μετά των άλλων στοιχειωδών πνευμάτων συνδιαιωόμενα, τελούσι το δαιμόνιον αυτών συνέδριον» (Aine 1864, 324). Το έργο του Σκίπη εκτυλίσσεται στα σύννεφα, κάποια νύχτα σκοτεινή, σε έναν χρόνο απροσδιόριστο, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα παραμύθια. Στον ουρανό, σε ένα τσαντίρι, οι τρεις Μοίρες, η Άτροπος, η Κλωθώ και η Λάχεσις, υφαίνουν το νήμα της ζωής και αναφέρονται στην τύχη του ελληνικού έθνους, προβλέποντας ότι αυτό θα ανασυνταχθεί και θα αναγεννηθεί μέσα από τις στάχτες του. Ελπίζουν πως, από τα μνήματα και τα *συντρίμματά του*, θα ανατείλει ένας νέος λαός, δυνατός και άξιος της ένδοξης ιστορίας του. Τις Μοίρες διαδέχονται οι αρχαίοι θεοί, που, έκπτωτοι πλέον, κατοικούν σε τσαντίρια, στον ουρανό. Η πτώση των θεών του Ολύμπου πραγματοποιήθηκε, κατά τον Σκίπη, προκειμένου να ανατείλει ένα νέο φως, μια νέα ελπίδα, καθώς η ζωή που ξεκινά, δανειάζεται το φως της από τη ζωή που σβήνει.¹⁸ Οι θεοί του Ολύμπου, που έχουν πλέον μετατραπεί σε αθίγγανους των σύννεφων,

¹⁶ Ο Χατζόπουλος σημειώνει ότι: «Η *Αγία Βαρβάρα*, το τετράπραχτο δράμα του κ. Σ. Σκίπη, έχει όλα τα ελαττώματα της όμοιας τεχνικής αντίληψης, θυμίζει μάλιστα κάπου και το “Γιο του Ίσκιου,” δίχως νάχει και τα δραματικά προσόντα του συγγραφέα του. Δροσερή πνοή δε σαλέβει πουθενά σε ολάκερη τη φλωαρία, από κίνηση και δράση ούτε ιδέα. Απανωτές κοινοτοπίες, στοιχειώδεις μυστικοαλληγορίες, αφύσικος, άχαρος, κουραστικός διάλογος, ξωθιολογήματα, παραμύθια. Μια δύο στροφές απ’ το τραγούδι του αργαλιού στην αρχή της Β’ πράξης έχουν κάποια χάρη κι ο λόγος της Ντουντούς, όπου μπερδέβεται η Κυρά Διάστρενα, είναι η μόνη πραγματική στιγμή. Μα και αυτή φτάνει στο χυδαίο γιατί έρχεται ζητεμένα. Αν ο κ. Σκίπης ήθελε να καταπιαστεί ανθρωπινά το θέμα του, να το τοποθετήσει λογικά στη χωριάτικη περιοχή του, να κοιτάξει τους χωριάτες του και τη ζωή τους και την ψυχή τους όπως είναι, αν είχε τη δύναμη να μας τους παρουσιάσει φυσικούς ανθρώπους, το θέμα του δεν είταν αδύνατο να ζωντανέψει σε δράμα αληθινό. Θα τολμούσα να του πω να το δοκιμάσει, αν δεν ήξερα πως αυτός ο τρόπος θεωρείται σαν κατώτερη τέχνη από τη συμβολική αισθητική. Τα λυρικά ποιήματα, που συμπληρώνουν την τρίτη αυτή τη σφραγίδα του, είναι κατώτερα από κάθε λόγο [...]» (Χατζόπουλος 1909, 5-6).

¹⁷ Ο Σκίπης σημειώνει ότι εμπνεύστηκε από το ποίημα *Οι Αρχαίοι Θεοί ή Οι Θεοί της Ελλάδος*. Συγκεκριμένα σημειώνει: «Μου μένει ζωηρή η εντύπωση που μούκανεν η ιδέα του, πως οι Αρχαίοι Θεοί πλανιούνται ακόμα με τα σύννεφα στον ορίζοντα της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό δοκουμένο για το έργο μου» (Σκίπης 1907, 73-74). Βλέπε επίσης: Heinrich Heine 1982.

¹⁸ Ο Ζερβός παρατηρεί ότι: «Είναι αυτή η ψυχή του Προμηθέα, που οδηγημένος από τα κρυφά νοήματα των αιώνων ταλαντεύσεων της «Μοίρας» προφήτεψε αληθινά, την τελική λύση της Ολυμπίας κωμωδίας που θα παίζονταν μπροστά στα έκπληκτα μάτια του κόσμου, δίχως να τους φέρει το φόβο και τον έλεο αλλά κάποιες πλατύτερες αντιλήψεις για μια ζωή, που θα ήταν καλλίτερα να μη τη ζούσαν, αντιλήψεις που παρέλυσαν

είναι απελπισμένοι και γυρνούν σαν χαμένοι, γνωρίζοντας ότι έχουν χάσει τη δύναμή τους, ότι δεν ορίζουν τη ζωή των θνητών και ότι μοιάζουν με *φαντασίες μέσ σε ανθρώπινο μυαλό*. Γνωρίζουν πως νέοι θεοί και νόμοι κυβερνούν τη γη, τη φύση και τους έρωτες των θνητών. Ενώ οι θεοί αναπολούν τη χαμένη τους δύναμη, με μια μελαγχολική και απαισιόδοξη διάθεση, σε κάποιο άλλο σύννεφο, οι ανθρώπινες ψυχές χορεύουν και τραγουδούν, γνωρίζοντας ότι ο θάνατος δεν μπορεί πια να τις αγγίξει. Θα συνεχίσουν να υπάρχουν ως άυλα στοιχεία της φύσης μαζί με τα ορατά όντα, θα ενώνονται μαζί τους και ο καρπός της ένωσης αυτής θα είναι μια νέα δημιουργία. Οι νεράιδες, οι ξωθιές, υπερφυσικά όντα της λαϊκής παράδοσης, εισβάλουν στα τσαντήρια, και με τα ντέφια τους και τα *σύνεργα της τσιγγανιάς* προκαλούν την οργή της Φύσης, την Μπόρα. Ο Σκίπης, όπως συμβαίνει και στα παραμύθια, καταφεύγει στον ανθρωπομορφισμό των στοιχείων της φύσης, που συμμετέχουν στην εξέλιξη της δράσης. Ο Δίας, ο βασιλιάς των Ολύμπιων θεών, εξουσιαστής και σύμβολο μιας εποχής, εμφανίζεται γέρος και κουρασμένος. Η ανάμνηση της εξουσίας που διέθετε τον πληγώνει και αρνείται να παραδώσει τα σκήπτρα της εξουσίας στο νεότερο. Για την πτώση του πιστεύει ότι είναι υπεύθυνος ο Προμηθέας, που ανέλαβε να δώσει το φως στους ανθρώπους και να τους υποδείξει νέους δρόμους. Η ανθρωπότητα εξελίσσεται, αλλάζει ρυθμούς και κανόνες και η ζωή δεν μπορεί να γυρίσει πίσω. Νέοι θεοί παίρνουν τη θέση των παλαιών, αλλά και η δική τους βασιλεία δεν θα κρατήσει για πάντα. Ο Δίας γνωρίζει ότι όσα νέα είδωλα και εάν εφεύρουν οι άνθρωποι, όσους νόμους και εάν θεσπίσουν, όσους νέους θεούς και εάν πιστέψουν, οι Ολύμπιοι θεοί θα αποτελούν πάντοτε, για όλη την ανθρωπότητα, το σύμβολο της αρχαίας Ελλάδας, το σύμβολο μιας χρυσής εποχής. Στο έργο του Σκίπη, η ελευθερία της τσιγγάνικης ζωής, η ανεξαρτησία, το χρώμα και οι ρυθμοί της, συνοδεύουν την πτώση μιας εποχής, την δύση του παλαιού κόσμου και την ανατολή ενός νέου.

Η αγωνία του ανθρώπου που δεν μπόρεσε να κατακτήσει όσα πόθησε και ο φόβος του για τον θάνατο κυριαρχούν στο τρίπρακτο δράμα *Η Νύχτα της Προτομαγιάς* (Σκίπης 1908).

Σε ένα σκοτεινό δωμάτιο κοιμάται ένας νεαρός άνδρας, ο Πολύδωρος και γύρω του τα όνειρα, οι εφιάλτες, οι φόβοι και οι επιθυμίες του κινούνται σε ένα χορό υπαρξιακής αγωνίας. Παρασύρεται στη δίνη των αναμνήσεων, των φόβων και των ανομολόγητων επιθυμιών. Τη σκέψη του κατακλύζουν μορφές αγαπημένων προσώπων που έχουν χαθεί. Στοιχειωμένος από τα φαντάσματα του παρελθόντος μάταια προσπαθεί να διαχωρίσει το όνειρο από την πραγματικότητα. Γεμάτος αγωνία ζητά να μάθει εάν η αγαπημένη του

γλήγορα, όπως τα νεύρα ύστερα από μια ηδονική υπερένταση και εχαμήλωσαν τη σκέψη σ' ένα επίπεδο, όπου εκυριάρχησε κάθε ταπεινό και αδύνατο σπέρμα.[...]» (Ζερβός 1911, 24).

Σίβυλλα είναι ζωντανή ή νεκρή. Ενώ οι πληροφορίες είναι αντικρουόμενες, εκείνος αποφασίζει να κατέλθει στον Κάτω Κόσμο, αναζητώντας την. Η κάθοδος του ήρωα στον Κάτω Κόσμο είναι θέμα γνωστό από την αρχαιότητα,¹⁹ από τον μύθο του Ορφέα, ενώ συναντάται και στη διεθνή παραμυθολογία. Το παραμύθι με αριθμό κατάταξης ΑαTh 425 «Η αναζήτηση του χαμένου συζύγου» πραγματεύεται την ιστορία ενός ζευγαριού που χωρίζει και ξανασμίγει. Ο άνδρας χάνεται στον Κάτω Κόσμο η γυναίκα τον αναζητά, τον βρίσκει για να επιστρέψουν μαζί, μετά από πολλές περιπέτειες. Τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται και στο μυθιστόρημα του Απουλήιου (Λεύκιου) Πλατωνικού (1982, 105-110 και 135-151), ο «Χρυσός γάιδαρος (Asinus aureus) ή οι Μεταμορφώσεις».²⁰ Ο Λατίνος συγγραφέας επινόησε τα ονόματα *Έρως* και *Ψυχή* για το μυθικό ζεύγος, και, υπό την επίδραση της πλατωνικής φιλοσοφίας, σκιαγράφησε την πορεία της ψυχής προς την αθανασία. Η Ψυχή, κατά τις Αγγελουπούλου, Μπρούσκου (1994, τόμ. Β', 766), είναι ανώνυμη στο λαϊκό παραμύθι και υποχρεώνεται να διασχίσει τον Άδη προκειμένου να συναντήσει τον Έρωτα.²¹ Το πέρασμα αυτό – από τον Άδη ή τον συμβολικό «άλλο κόσμο» των παραμυθιών – προϋποθέτει τον συμβολικό θάνατο της ηρωίδας και καθρεφτίζει το αέναο «παιχνίδι» μεταξύ των δύο αντίροπων δυνάμεων που κυβερνούν την ανθρώπινη μοίρα: το ζευγάρι, δηλαδή, Έρως – Θάνατος (Αγγελουπούλου, Μπρούσκου 1994, τόμ. Β', 767).

Στο έργο του Σκίπη, ο χρόνος και ο τόπος εξέλιξης του μύθου είναι αόριστοι, όπως και στα παραμύθια. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον χάνουν την πραγματική τους υπόσταση, καθώς δεν αποτελούν αναγκαίες συνθήκες για την εξέλιξη της υπόθεσης. Η περιγραφή της μετάβασης του ήρωα από τον ένα τόπο στον άλλο δεν γίνεται ρεαλιστικά, αλλά με μαγικό τρόπο. Με τη δύναμη της σκέψης και της επιθυμίας του μεταβαίνει από το σκοτάδι και την αγωνία στο φως και τη γαλήνη.

Η παρουσία τόσο των Ονείρων όσο και των Βραχνάδων αναδεικνύει τον φανταστικό, ονειρικό χαρακτήρα του έργου. Τα όνειρα και οι αγωνίες, προσωποποιούνται στο έργο αυτό και βασανίζουν τον ήρωα. Οι «Όνειροι» μιλούν για τον Μορφέα που μεταφέρει με τη βάρκα του, κάθε νύχτα, τις σκέψεις στην λίμνη των ονείρων, ενώ το πρωί τις επιστρέφει στο σώμα

¹⁹ Στη *Θεογονία* του Ησίοδου (στίχοι 116-122, 1982, 36), ο Έρως ως δύναμη θεμελιώδης, για τη δημιουργία των όντων, συνυπήρχε με το Χάος και την Γαία, πριν ακόμα πλασθεί το σύμπαν. Με την πάροδο των αιώνων, η μορφή του Έρωτα αλλάζει: φτερωτός έφηβος αρχικά, μετά παιδί και στο τέλος βρέφος, με αποτέλεσμα να καταλήγει σε γιο της Αφροδίτης, από κινητήρια δύναμη του σύμπαντος (Πανόφσκι 1991, 176).

²⁰ Ο Σουηδός μελετητής Swahn ισχυρίζεται ότι ο Απουλήιος εμπνεύστηκε το παραμύθι «Έρως και Ψυχή» από την προφορική παράδοση (Swahn 1955).

²¹ Ενώ στον Απουλήιο φέρει ένα και μόνο όνομα, στα λαϊκά παραμύθια εμφανίζεται με μια πληθώρα παράξενων ονομάτων, όπως: ο Μαυροτάρταρος της γης, ο Χρυσαστός του κόσμου, Αρς, αρσινό, το κόκκινο σταφύλι, Το χρυσό ρουμπίνι της κάτω Γης, ο Ορθογκάβαλος, ο Χλωροκουκκένιος, ο Μόσχος κλαρίνο, ο Καφεντάραγας, ο δρακο-Φίλιππος κ.ά.

των ανθρώπων.²² (Σκίπης 1909, 10-11). Οι Βραχνάδες,²³ που, κατά την παράδοση, είναι όντα μαγικά, κυνηγούν τους ανθρώπους στον ύπνο τους. Στο έργο περιγράφονται ως «τερατονάνοι» και περικυκλώνουν τον Πολύδωρο (Σκίπης 1909, 13).

Τα όρια ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο, την πραγματικότητα και το όνειρο, σχετικοποιούνται, και δεσπόζει η ακατανίκητη επιθυμία του νέου να προσεγγίσει την αγαπημένη του. Πλησιάζοντας, τελικά, το αντικείμενο του πόθου του, λυτρώνεται από τα δεσμά της επίγειας ζωής και απελευθερώνεται από τον φόβο του θανάτου.

Στα τέσσερα αυτά θεατρικά έργα του Σκίπη εντοπίζονται ποικίλλα παραμυθιακά στοιχεία, λαϊκές παραδόσεις, μεταφυσικά οράματα, που αναπτύσσονται σε ένα πλαίσιο ηθογραφικό ή καθαρά ονειρικό. Στις περιπτώσεις που επιλέγεται το ηθογραφικό πλαίσιο, ο συγγραφέας παρέχει ακριβείς, λεπτομερείς πληροφορίες, συμβατές με την ζωή της υπαίθρου. Αντίθετα, ο ονειρικός χαρακτήρας, που διαπνέει ορισμένα του έργα, αποδίδεται είτε μέσω κλασικιστικών αναφορών, επικαλούμενος μορφές, μύθους και ιδανικά της αρχαιότητας, είτε μέσω ρομαντικών περιγραφών, στις οποίες η φύση συμμετέχει ενεργά στην εξέλιξη της δράσης και απηχεί τα συναισθήματα των ηρώων, είτε μέσω ειδυλλιακών σκηνών. Ο ρομαντισμός του διαφαίνεται και μέσω των ηρώων που επιλέγει. Οι ήρωές του, μοναχικοί, ταγμένοι στην αναζήτηση του ιδανικού, αναζητούν τη λύτρωση μακριά από τις ανθρώπινες αγωνίες, στον έρωτα και τον θάνατο. Συχνά, το μεταφυσικό ή το μαγικό στοιχείο εξασφαλίζει τη λύση στο έργο, ενώ δοξασίες και παραδόσεις διανθίζουν την πλοκή συνδέοντας την ποίηση με την πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

- Aarne, Antti – Thompson, Stith: *The types of the folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica 1961.
- Αγγελουπούλου, Άννα - Μπρούσκου, Αίγλη: *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 300-499*. Στο Γεώργιος Α Μέγας, *Κατάλογος Ελληνικών παραμυθιών*. Τόμος 3B. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. 1994.
- Άινε, Ερρίκος: «Οι Εξόριστοι θεοί». *Χρυσάλλις* 35 (1864): 324-329.
- Απουλήιος: *Ο Χρυσός γάιδωρος (Asinus aureus) ή οι Μεταμορφώσεις*. Αθήνα: Νεφέλη 1982.
- Βουτιερίδης, Ηλίας: «Κριτικά Σημειώματα. Σωτήρης Σκίπης: Ο Γύρος των Ωρών, ονειρόδραμα σε πέντε μέρη και πρόλογο, 1911». *Παναθήναια* 23 (Οκτώβριος 1911-Μάρτιος 1912): 282.
- Ζερβός, Χρίστος: «Σημειώματα: Σ. Σκίπη, οι τσιγγανόθεοι». *Γράμματα* 1 (1911): 24-29.
- Ησίοδος, *Θεογονία*. Paris: Les Belles Lettres 1982.
- Heine, Heinrich: *Οι Εξόριστοι θεοί*. Αθήνα: Κάλβος 1982.

²² Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Τις σκέψεις τις ανθρώπινες / Και ναν τις πας μακριά, / Ανάμεσα από οράματα / Μαγευτικά / [...] / Στων ονείρων τη λίμνη / Γλυκοξάποστασέ τις / Στις νύχτες και το χάραμα / Ξανάφερε τις, - Στο σώμα που σωρός / Κειτάμενος προσμένει [...]».

²³ Βλέπε «Ο Σβραχνάς (Σάμος) αριθ. 898 (Πολίτης χ.χ., τόμ Β', 550-551). Βλέπε επίσης «Η Μόρα» (Αθήνα), αριθ. 899, (Πολίτης, τόμ. Β', 551).

- Ιωαννίδης, Γιάννης: «Το κλασικό και το ρομαντικό στοιχείο». *Νέα Εστία* 321 (1940): 563-566.
- Μέγας, Γεώργιος Α.: “Das Märchen von Amor und Psyche in der Griechischen Volksüberlieferung (AaTh 425, 428 u. 432)”. Τόμος 30. Αθήνα: Γραφείο δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 1971.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ.: «Σωτήρης Σκίπης». *Νέα Εστία* 197 (1935): 225-230.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ.: «Σωτήρης Σκίπης». *Νέα Εστία* 198 (1935α): 268-272.
- Πανόφσκι, Έρβιν: *Μελέτες Εικονολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη 1991.
- Πολίτης, Νικόλαος Γ.: *Παραδόσεις. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού*. Τόμοι Α΄ και Β΄. Αθήνα: Εκδόσεις Ιστορική Έρευνα χ.χ.
- Σκίπης, Σωτήρης: *Ο Γύρος των Ωρών*. Αθήνα: Εκδόσεις του περιοδικού Ακρίτας 1905.
- Σκίπης, Σωτήρης: *Οι Τσιγγανοθεοί*. Paris: Imprimerie Peyriller, Bouchon et Gamon. Le Puy-en-Velay 1907.
- Σκίπης, Σωτήρης: *Η νύχτα της πρωτομαγιάς*. Αλεξάνδρεια: Έκδοση του περιοδικού Σεράπιον 1908.
- Σκίπης, Σωτήρης: *Αγία Βαρβάρα*. Paris: Imprimerie Peyriller, Bouchon et Gamon. Le Puy-en-Velay 1909.
- Σκίπης, Σωτήρης: *Ο Γύρος των Ωρών*. Paris: Imprimerie Peyriller, Bouchon et Gamon. Le Puy-en-Velay 1911.
- Swahn, Jan Ö.: *The Tale of Cupid and Psyche*. Lund: C. W. K. Gleerup 1955.
- Uther, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki: Academia Scientiatum Fennica 2004.
- Χατζίνης, Γιάννης: «Η μοίρα του Σκίπη». *Νέα Εστία* 634 (1953): 1700-1704.
- Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος: «Δραματική παραγωγή», *Ο Νουμάς* 365 (1909): 5-6.